

BARBARA GRABKA*

INSTYTUT JĘZYKA POLSKIEGO POLSKIEJ AKADEMII NAUK, KRAKÓW

Beata Kuryłowicz, *Tykociński słownik Zygmunta Glogera. Źródło wiedzy o języku i kulturze Podlasia drugiej połowy XIX wieku*

EPISTEME, LUBLIN 2022, S. 303 + 1 NLB.

<https://doi.org/10.31286/JP.001044>

Monografia Beaty Kuryłowicz *Tykociński słownik Zygmunta Glogera. Źródło wiedzy o języku i kulturze Podlasia drugiej połowy XIX wieku*, która ukazała się w roku 2022, wpisuje się w nurt badań językowo-kulturowych. Pokazuje zarówno utrwaloną w języku wiedzę o XIX-wiecznej podlaskiej wsi, jej mieszkańcach, jak i odkrywa warsztat leksykograficzny badacza tamtych czasów. Jest ta praca ukoronowaniem wieloletniego zainteresowania autorki słownikiem Zygmunta Glogera i innymi źródłami, które poznaniu języka i kultury Podlasia mogą służyć.

Na monografię składają się *Wprowadzenie* (s. 9–12), cztery rozdziały: 1. *Język – kultura – społeczeństwo: cel, zakres i metody pracy* (s. 13–14), 2. *Zygmunt Gloger i jego dzieło* (s. 15–68), 3. *Historyczne, narodowościowe i kulturowe uwarunkowania mowy tykocińskiej* (s. 69–74), 4. *Gwara okolic Tykocina w drugiej połowie XIX wieku zrekonstruowana na podstawie słownika Zygmunta Glogera* (s. 75–280), *Zakończenie* (s. 282–283), *Bibliografia* oraz streszczenia w języku polskim i angielskim.

Wprowadzenie i rozdział pierwszy wskazują na możliwość wykorzystania dawnych słowników gwarowych jako źródło do poznania języka i kultury Podlasia. Znajomość językowej historii tych terenów, dotąd wciąż niewystarczająca, jest potrzebna, aby w pełni analizować zjawiska życia społecznego dawniej i dziś.

W rozdziale drugim, będącym kompendium wiedzy o życiu Z. Glogera, na uwagę zasługuje obszerny podrozdział o jego zainteresowaniach naukowych, badaniach i dorobku. Podzielony na cztery części pokazuje Glogera jako etnografa i folklorystę, archeologa, historyka i językoznawcę. Autorka szeroko opisała dokonania badacza w wymienionych dziedzinach. W części dotyczącej jego językoznawczych zainteresowań znajdziemy informacje o naukowych poszukiwaniach, pracach, wypowiedziach na temat języka mu współczesnego, jego odmian, mówionej i pisanej, języka urzędowego, religijnego, odmian środowiskowych, historii języka, gwar ludowych, regionalizmów, etymologii, poprawności językowej. Sporo miejsca w swoich badaniach poświęcił też Gloger onomastyce (antroponimom, nazwom miejscowym).

---

* barbara.grabka@ijp.pan.pl; ORCID: 0000-0002-8871-7414

Autorka zwraca baczną uwagę na zagadnienia językowe w dziełach z różnych dziedzin, którymi się Z. Gloger zajmował. Jeżeli chodzi o gwary, pokazuje, jak gromadził słownictwo, jaka była jego świadomość wagi zróżnicowania geograficznego gwar i dialektów, zróżnicowania mowy „włościan” i drobnej szlachty, jak podejmował próby wyznaczenia granic poszczególnych gwar i części dialektu mazowieckiego¹. Należy podkreślić, że na podstawie przeprowadzonych analiz mogła B. Kuryłowicz w omawianej monografii przedstawić warsztat naukowy Glogera, który wykorzystywał on w badaniach nad językiem. Warsztat ten, jak dowodzi, jest w pewnych obszarach bardziej nowatorski niż warsztat badaczy języka polskiego współczesnych Glogerowi.

Znaczną część rozdziału drugiego zajmuje szczegółowe omówienie makro- i mikrostruktury *Słownika gwary ludowej w okr. tykocińskim*². Znajdziemy tu m.in. informacje (zawsze poparte przykładami) o budowie słownika, układzie haseł, typach haseł w słowniku, sposobach ich definiowania³, o dokumentacji materiałowej, kwalifikatorach, odsyłaczach, a także o wyróżniających ten słownik elementach hasła, czyli o geografii wyrazów, danych dotyczących zróżnicowania nazw w bliższym i dalszym sąsiedztwie, chronologii wyrazów (przez sięganie do polszczyzny wieków wcześniejszych, jeśli w gwarach mamy do czynienia z zachowanymi archaizmami), ich frekwencji, próbach etymologii, odwołaniach do literatury.

Ze względu na obszerny materiał językowy autorka omawia szerzej oprócz *Słownika* jeszcze trzy prace Glogera. Są to: *Encyklopedia staropolska ilustrowana* (1900–1903), słownik tematyczny *Nazwy weselne, wyrażenia i przedmioty używane przy godowych obrzędach ludu na przestrzeni byłej Rzplitej* (1877) i słownik terminologiczny *Budownictwo drzewne i wyroby z drzewa w dawnej Polsce* (1907).

Rozdział trzeci pt. *Rys historyczny i kulturowy, a także sytuacji narodowościowej i społecznej omawianego regionu* wprowadza czytelnika przede wszystkim w historię osadnictwa na Podlasiu. Czytamy o tyglu kulturowym na tym terenie: „W czasach Glogera Podlasie to region, w którym od stuleci sąsiadowało kilka odmiennych kultur: mazowiecka, białoruska, ukraińska,

1 W tych i dalszych rozważaniach pojawia się termin *dialektyzm*, który ze względu na inne funkcjonowanie w literaturze przedmiotu nie powinien być używany w odniesieniu do wyrazów gwarowych notowanych i omawianych przez Z. Glogera, por.: „W *Encyklopedii staropolskiej* występują hasła z jednoznacznym komentarzem przypisującym je do dialektyzmów, np. «lud wiejski nazywa», «w języku ludowym zwany»” (s. 34).

2 Autorka nazywa skrótowo słownik Z. Glogera „słownikiem tykocińskim”, co może w jakimś stopniu sugerować, że jest to słownik mowy mieszkańców Tykocina. Wiemy natomiast, że punktem wyjścia w gromadzeniu słownictwa była gwara rodzinnego Jeżewa, niedaleko Tykocina. Miasto Tykocin, jak się wydaje, pojawiło się w tytule ze względu na jego znaczenie w historii Podlasia.

3 W monografii czytamy: „Najczęściej stosowane przez podlaskiego leksykografa są objaśnienia synonimiczne. Ten typ definicji przeważa we współczesnych wydawnictwach leksykograficznych” (s. 58). Tu następuje odesłanie do SGP PAN. Sformułowanie „współczesne wydawnictwa leksykograficzne” kieruje uwagę, jak sądzę, na słowniki naszych czasów. Należy w takim razie zaznaczyć, co jest wyartykułowane we wstępie do SGP PAN, że definicje synonimiczne stosowane były „w dotychczasowych słownikach gwarowych”, natomiast w SGP PAN dzieje się to wtedy, gdy „wyraz literacki mający wąski zakres znaczeniowy ściśle oddaje znaczenie odnośnego wyrazu gwarowego, np. *powala* ‘sufit’” (s. XLII). W innych wypadkach pojawia się np. definicja realnoznaczeniowa. Być może jednak chodziło autorce o wydawnictwa leksykograficzne współczesne Z. Glogerowi. Na marginesie dodajmy, że w odniesieniu do leksykografii gwarowej terminy *objaśnienie synonimiczne*, *definicja synonimiczna* są używane, lecz nie do końca precyzyjnie ze względu na to, że mamy w tym wypadku do czynienia z dwoma systemami językowymi (gwarowe definiendum, ogólnopolski definiens).

żydowska, litewska, tatarska” (s. 73). Wszystko to, jak stwierdza autorka, miało przemożny wpływ na „kształt gwary tykocińskiej”.

Zasadniczą część monografii stanowi rozdział czwarty: *Gwara okolic Tykocina w drugiej połowie XIX wieku zrekonstruowana na podstawie słownika Zygmunta Glogera*. Tu w kilku podrozdziałach przedstawiona została systematyczna, bardzo szczegółowa analiza materiału gwarowego na różnych poziomach opisu językowego: fonetyki, fleksji, słowotwórstwa i warstwy leksykalnej⁴. Uwagi dotyczące fonetyki, fleksji, słowotwórstwa posłużyły do rekonstrukcji „charakterystycznych cech mowy tykocińskiej” (s. 75), badania leksyki – do odtworzenia obrazu minionego świata.

Rekonstrukcja gwary na podstawie tekstu zapisanego jest zawsze obarczona pewnym błędem. Jeśli autor nie wyłuszczy zasad zapisu, nie wskaże, które cechy gwary uwzględni w zapisie, musimy polegać na własnej kompetencji językowej, na wiedzy na temat gwary regionu i tak doszukiwać się w materiale jej cech. Autorka była świadoma tych ograniczeń, jak również skomplikowanych dziejów ortografii w XIX wieku. Zwraca na to uwagę w swoich rozważaniach. Omawiane zjawiska językowe konfrontuje z literaturą przedmiotu dotyczącą tych terenów. W badaniach posługuje się w zasadzie metodą synchroniczną. W niektórych sytuacjach odwołanie się do historii języka pozwoliłoby wydobyć ze zbioru analizowanego słownictwa archaiczne leksemy, które w gwarach są całkiem liczne. Przyjmując np. synchroniczny punkt widzenia, tłumaczy autorka postać *komor* (< *komar*) zmianą *a* w *o* przed płynną *r*. Tymczasem postać *komor* jest charakterystyczna dla staropolszczyzny, jeszcze w słowniku Lindego (L) mamy hasło szeregowe *komor, komar*. Franciszek Sławski (SE, t. 2: 378) uważa, że *komor* jest formą wtórną, „może z upodobnieniem *o ... a > o ... o*”. Podobnie *koździurny* – *o* w nagłosowej sylabie to w gwarach archaizm (od XIV wieku w języku polskim powszechnie *koźdy*, wypierany z języka literackiego od XVI wieku przez *kaźdy*, a zachowany w gwarach (SE, t. 2: 114)). Autorka odwołuje się też niekiedy do języka współczesnego, np. w części o słowotwórstwie gwary okolic Tykocina pisze, że nie ma w języku współczesnym sufiksu *-na* (gwarowe: *wujna, stryjna*). Wymienione leksemy notuje jeszcze SJPDoR z kwalifikatorem „daw. dziś gw.”. Ta sytuacja świadczy o zachowaniu w gwarach archaicznych cech polszczyzny ogólnej w zakresie słowotwórstwa.

W podrozdziałach dotyczących zagadnień gramatycznych przykłady cytowane są wraz z definicją. To utrudnia lekturę tekstu i wydaje się niepotrzebne, zwłaszcza że wszystkie te leksemy znalazły się, również z definicjami, w polach leksykalnych. Może dobrym rozwiązaniem byłby indeks, który ułatwiłby zarazem kontrolę przypisywania leksemów do grup tematycznych.

Ostatni, najobszerniejszy podrozdział pt. *Struktura pól leksykalno-semantycznych lekсыki gwarowej* liczy 154 strony tekstu. To ponad połowa objętości monografii. Słowniki dają, jak już wspomniano, możliwość badania zakodowanego w języku obrazu świata, a słownik taki jak ten autorstwa Z. Glogera, historyczny – świata, który odszedł albo powoli odchodzi. Obraz XIX-wiecznej podlaskiej wsi odtwarza autorka, analizując strukturę pól tematycznych.

4 Analizie poddała B. Kuryłowicz też słownictwo (kilkaset wyrazów), które stanowi uzupełnienie *Słownika Z. Glogera*. Uzupełnienia te Gloger zapisał na kartach dołączonych do nadbitki słownika znajdującej się w Pracowni Dialektologii Polskiej Instytutu Języka Polskiego Polskiej Akademii Nauk w Krakowie. Są to nowe hasła, uzupełnienia, poprawki do haseł drukowanych. W 2019 roku ukazało się opracowanie Joanny Okoniowej i Jana Okonia pt. *Zygmunta Glogera Słownik gwary ludowej w okręgu tykocińskim. Dopełnienia*, gdzie m.in. odczytane z rękopisu słownictwo zostało zaprezentowane jako słowniczek.

Przyjęła tu układ kręgów tematycznych autorstwa Stanisława Dubisza (2002), zmodyfikowany na podstawie podziału tematycznego słownictwa zastosowanego w WSJP PAN. W wydzielonych piętnastu polach tematycznych zgrupowane zostało słownictwo gwarowe okolic Tykocina („3725 wyrazów, wyrażeń i zwrotów o różnym stopniu sfrageologizowania” (s. 54)). Poszczególne pola są podzielone na podpola (w liczbie 54), np. pole III. *Dom człowieka* (574 leksemy) i podpola: 12. *jedzenie, jego przyrządzanie i podawanie, używki* (229), 13. *ubrania, materiały, ozdoby* (155), 14. *mieszkanie i jego wyposażenie, architektura* (103), 15. *stosunki rodzinne* (87) (s. 150). W obrębie liczniejszych podpól w tekście pracy dokonywane są dalsze podziały, co pozwala potem na lepsze systematyzowanie sądów o świecie utrwalonych w lek-syce. W obrębie każdego wydzielonego podpola i ewentualnie w obrębie dalszych podziałów wyrazy ułożone są w porządku alfabetycznym.

Zgromadzone w polach i podpolach słownictwo stanowi zbiór wewnętrznie zróżnicowany. Odnosi się do wszystkich działów kultury ludowej, materialnej i duchowej. Gloger zbierał materiały do swojego słownika na przestrzeni wielu lat, nie były to jednak działania oparte na przemyślanym scenariuszu, podejmowane z użyciem sporządzonych kwestionariuszy. Zgodnie z XIX-wiecznym zwyczajem zbierał jedynie leksykę dyferencyjnie gwarową. Jego słownik nie jest więc słownikiem pełnym. Niemniej zgromadzone w nim słownictwo pozwala na wyciągnięcie szeregu wniosków o gwarze i kulturze wsi podlaskiej drugiej połowy XIX wieku.

Po prezentacji materiału w obrębie danego pola znajduje się podsumowanie zawierające informacje o jego liczebności i liczebności poszczególnych podpól. Każde podsumowanie zawiera także uwagi o „relacjach semantycznych słownictwa”. Autorka pomieściła tu informacje o synonimii leksykalnej i słotwórczej, antonimii, polisemii, relacjach semantycznych o charakterze hierarchicznym. Te dane też wiele mówią o pojmowaniu otaczającego świata i zjawisk w nim zachodzących przez badaną społeczność.

Na końcu rozdziału czwartego znajduje się analiza statystyczna przebadanego słownictwa (tabele pokazujące strukturę pól, udział procentowy tychże w gwarze tykocińskiej, ich układ rangowy, układ rangowy podpól). Ta analiza jest punktem wyjścia do pokazania obrazu życia mieszkańców podlaskich wsi z okolic Tykocina z końca XIX wieku (tego, co dla mieszkańców podlaskich wsi najważniejsze, czego nie dostrzegają albo o czym nie mówią, czego nie nazywają, i przeciwnie – co dostrzegają i nazywają w swoim otoczeniu, jakie są typowe dla regionu zajęcia, na czym skupiają uwagę w codziennym życiu, co posiadają, co jest centrum ich życia, jak postrzegają siebie, innych, jakie są międzyludzkie relacje). Autorka porównuje swoje badania i spostrzeżenia z badaniami Tadeusza Lehra-Spławińskiego (1954) i Lucyny Agnieszki Jankowiak (1997) dotyczącymi prasłowiańskiego dziedzictwa leksykalnego we współczesnej polszczyźnie. Należy zaznaczyć, że ta bardzo interesująca i ważna część omawianego podrozdziału nie została w żaden sposób wyróżniona, a z pewnością na to zasługuje. Mógłby to być osobny rozdział pracy.

Monografia Beaty Kuryłowicz, stanowiąca ważny przyczynek do poznania dziedzictwa językowego i kulturowego Podlasia, może być punktem wyjścia do gwarowych badań porównawczych, inspiracją do poszukiwań dla etnografów, etnologów, a także ciekawą lekturą dla czytelnika zainteresowanego historią podlaskiej wsi, jej mieszkańców czy nawet dziejami wsi w ogóle.

Bibliografia

- Dubisz S. 2002: *Język – historia – kultura (wykłady, studia, analizy)*, t. 1, wydano nakładem Wydziału Polonistyki Uniwersytetu Warszawskiego, Warszawa.
- Gloger Z. 1877: *Nazwy weselne, wyrażenia, i przedmioty używane przy godowych obrzędach ludu na przestrzeni byłej Rzeczypospolitej*, „Zbiór Wiadomości do Antropologii Krajowej”, s. 80–96.
- Gloger Z. 1900–1903 [1972]: *Encyklopedia staropolska ilustrowana*, t. 1–4, Druk. P. Laskauera i W. Babickiego (1900–1903), Warszawa, Wiedza Powszechna (1972), Warszawa.
- Gloger Z. 1907: *Budownictwo drzewne i wyroby z drzewa w dawnej Polsce*, t. 1–2, Druk. Wł. Łazarskiego, Warszawa.
- Jankowiak L.A. 1997: *Prasłowiańskie dziedzictwo leksykalne we współczesnej polszczyźnie ogólnej (na podstawie Słownika prasłowiańskiego, t. 1–7)*, Sławistyczny Ośrodek Wydawniczy, Warszawa.
- L: S.B. Linde, *Słownik języka polskiego*, t. 1, cz. 2: G–L, druk własny i Drukarnia XX. Pijarów, Warszawa 1808.
- Lehr-Splawiński T. 1954: *Element prasłowiański w dzisiejszym słownictwie polskim*, [w:] T. Lehr-Splawiński, *Rozprawy i szkice z dziejów Słowian*, Instytut Wydawniczy PAX, Warszawa, s. 138–148.
- Okoniowa J., Okoń J. 2019: *Zygmunta Glogera Słownik gwary ludowej w okręgu tykocińskim. Dopelnienia*, Collegium Columbinum, Kraków.
- SE: F. Sławski, *Słownik etymologiczny języka polskiego*, t. 2, Towarzystwo Miłośników Języka Polskiego, Kraków 1958.
- SGP PAN: *Słownik gwar polskich*, t. 1, pod kierunkiem M. Karasia, Zakład Narodowy im. Ossolińskich, Wrocław–Kraków 1982.
- SJPDor: *Słownik języka polskiego*, red. W. Doroszewski, t. 1–11, Państwowe Wydawnictwo Naukowe, Warszawa 1958–1969.
- WSJP PAN: *Wielki słownik języka polskiego PAN*, red. P. Żmigrodzki (online: <https://wsjp.pl/>, dostęp: 25 sierpnia 2024).